

- Україні (1864-1918 pp.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998; Лахматова А.И. *Екатеринославское земство: социальный состав, бюджет и практическая деятельность (1866-1913)*: Дис. ... канд. ист. наук. – Запорожье, 1994; Мойсієнко В.М. *Ліберально-демократичний (опозиційний) рух в Україні (середина 60 – 80 роки XIX ст.)*: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.
17. Бакуменко О.О. *Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.)*: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000; Миколаєнко І.М. *Історіографія земських установ України (1864 – 2001 pp.)*: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003; Шаравара Т.О. *Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917 pp.)*: історіографія: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.
18. Майстренко О.А. *Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 – 1914 pp.*: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006; Шукліна С.О. *Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)*: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Захарова І.В. *Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864 – 1917 pp.)*: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Гребінник Т.О. *Земські природно-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність. 60-ті pp. XIX – початок XX ст.*: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Шихов К.Л. *Земська добродійність на Катеринославщині 1866-1913 pp. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел)*: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003; Носенко О.В. *Самоврядна діяльність земств Південно-східної України (90-ті pp. XIX – 1917 p.)*: Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2006; Рубан Н.М. *Розвиток земської медицини в Україні (1865-1914 pp.)*: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004; Верховцева І.Г. *Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 pp.)*: Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2004.
19. Гавриш Р.Л. *Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 pp.*: Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 1998; Корж Л.В. *Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX- на поч. XX ст.)*: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; Курченко Л.В. *Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914)*: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997.

В. М. Мойсієнко

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІБЕРАЛІСТИЦІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Питання визначення оптимальної форми держави України вже тривалий час залишається одним з найактуальніших завдань вітчизняної історичної та політичної науки. Наукові дискусії щодо вибору державотворчої стратегії України, які активізувалися у середині XIX ст., тривають і сьогодні. Вони характеризуються надзвичайно широким охопленням ідейно-політичного, соціокультурного загалу проблем, протиборством протилежних або навіть непримиренних думок, переконань, орієнтирів. З наукової спадщини українських дослідників, які працювали на рубежі XIX – XX ст., можна виділити два спільних моменти, що характеризують у цілому вітчизняну суспільно-політичну думку цього періоду. Це, по-перше, інтерес до історії української державності та форми українського державоутворення; по-друге, оцінка історичних, у тому числі політичних, явищ та подій, демократичних рухів, з огляду на державність.

У теоретичних концепціях було чимало спільних ідей. Так, представники ліберального та консервативного напрямів, акцентували увагу на необхідності для України федеративної форми державного устрою та

демократичних форм правління. З прихильниками націонал-самостійницьких ідеалів їх об'єднувало розуміння боротьби за незалежність та необхідність побудови суверенної і незалежної Української держави з республіканською формою правління.

Таким чином, осмислення проблеми форми держави майбутньої України стало предметом дослідження багатьох українських дослідників на рубежі XIX – XX ст. У працях М. Драгоманова, М. Грушевського, Є. Чикаленка, І. Франка та інших пропонували різні варіанти державничого майбутнього України, але спільним для них є намагання на основі критичного осмислення політико-правових концепцій європейських вчених розробити не просто теорію, а й ефективну програму розвитку національної державності та становлення базових інституцій публічної влади.

Розгляд сучасних досліджень із зазначеної проблематики дає підстави стверджувати, що сьогодні вже є серйозні напрацювання в контексті досліджуваного напрямку, зокрема монографічні дослідження М. Кармазіної “Ідея державності в українській політичній думці” та О. Салтовського “Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.)”. Важливими для розуміння досліджуваної проблематики стали наукові розробки Т. Андрусіяка, С. Верстюка, І. Гирича, В. Горбатенка, А. Круглашова, Б. Кухти, В. Лісового, О. Мироненка, В. Потульніцького, Ю. Римаренка, Ф. Рудича та ін.

Враховуючи зазначене, метою статті є здійснення теоретико-порівняльного аналізу та наукового узагальнення поглядів на форму державного правління і характер національного розвитку України вітчизняних політичних мислителів та громадських діячів, які жили і творили наприкінці XIX – на початку XX ст.

Форма державного правління є стійкою, закріпленою в юридичних нормах, інституційною системою влади, “зміст якої визначається правовим статусом (порядком формування, компетенцією, принципами організації та взаємодії) вищих органів державної влади” [1, 203]. Історія політичної думки містить чимало різних підходів до класифікації форм держави. За критерії такого розрізнення беруться, як і колись, суто формально-юридичні ознаки, такі як джерело влади (ним може бути визнана воля однієї людини, воля всього народу або ж воля певної верхньої соціальної верстви – олігархії) та порядок утворення й оновлення органів державної влади (вибори чи престолонаслідування).

Засади цієї класифікації, які певним чином були “модернізовані” вітчизняними державознавцями радянських часів, закладені ще на рубежі XIX – XX ст. Під формою правління в ліберальному державознавстві розуміли організацію верховної державної влади [2, 57]. По суті, аналогічне розуміння державного правління ми знаходимо у зарубіжних державознавців, зокрема, у французького вченого А. Есмена, який зазначав, що “визначити, хто є верховним правителем в даній державі, значить визначити форму правління” [3, 5 – 6].

Відповідно до цього, про-монархічна форма державного правління має місце, коли верховна влада в державі цілком належить одній особі, яка й визнається її джерелом. Республіканською вважають таку форму правління, яка передбачає визнання народу сувереном, носієм верховної влади, що делегує її своїм представникам на чітко визначений термін; за якої глава держави й усі органи врядування є виборними й змінюваними, а виконавча влада – похідною від представницької установи або від виборців. Громадяни республіки мають можливість визначально (безпосередньо чи опосередковано) впливати на носіїв влади та на їхні рішення.

Специфіка історико-політичного знання, порівняно зі знанням юридичним, полягає у його зверненості до реального стану речей, а не лише до формального вираження належного. Дослідження суспільних феноменів, здійснюване у історико-політичному вимірі, на відміну від виміру формально-юридичного, має справу з явищами *de facto*, що потребує використовувати інші, ніж суто юридичні, критерії типологізації форм державного правління. Не заперечуючи значущості ознаки джерела влади, вважаємо за доцільне наполягати на необхідності, прийнятності й ефективності виявлення інших суттєвих ознак форм державного правління. Чи не найважливішою такою ознакою в такому разі є те, хто і як формує виконавчу владу в державі. Для нинішнього політичного життя суттєвим є те, що саме спосіб підпорядкування виконавчої влади визначає конструкцію тієї чи іншої політичної системи та зміст функціонування її інституцій. З огляду на це, існуючі способи улаштування і здійснення державної влади доводиться поділяти на одноосібні або монархічні та, з іншого боку, колегіально-представницькі. Кожен з них має відповідні засади авторитету і легітимності, своєрідні переваги й недоліки.

Спираючись на вищезазначені теоретичні засади, розглянемо спочатку основні підходи вітчизняних дослідників кінця XIX – початку XX ст. щодо найоптимальнішої форми державного правління та політичного ладу майбутньої української державності. Слід зазначити, що, у вітчизняній суспільно-політичній думці означеного періоду, у середовищі українських інтелектуалів не існувало єдиної думки щодо майбутньої форми державного правління України: частина вчених схилилася до визнання необхідності встановлення республіканської форми правління, інші ж відстоювали ідеали монархії.

Один з фундаторів вітчизняної політичної науки М. Драгоманов державницьким ідеалом вважав федеративну демократичну республіку, яка ґрунтувалася б на принципі децентралізації. Водночас він не розглядав парламентаризм як панацею від бюрократичного централізму, оскільки вважав, що “централістський парламентаризм” у державах з багатонаціональним населенням є “новим знаряддям насильства над природними правами і інтересами населення” [4, 334]. Парламентському централізму він протиставляв децентралістський парламентаризм, який розумів як систему територіально-громадського самоврядування згори – вниз. Основою федеративної держави вчений називав обласну автономію, місцеву владу, місцеве управління, яке відає всіма внутрішніми справами в межах своєї території. Разом з тим, ця влада бере участь у творенні загальної волі як частини всього союзу, всієї федерації і цією частиною своєї території і волі в загальній справі створює федеративну державу [4, 331 – 345].

М. Драгоманов заперечує будь-яку централізацію державного управління, протиставляючи їй принцип децентралізації. В його концепції федерації роль центру номінальна. Самоврядні обласні об’єднання становлять одну федеративну державу, а не центр, що стоїть над ними. Федеративна держава може існувати і функціонувати тією мірою, якою виражає загальну інтегровану волю всіх суб’єктів союзу [4; 78]. Говорячи про федерацію та децентралізацію, вчений не розглядав останню як мету. Метою для нього була демократизація суспільства знизу до верху, а децентралізація розглядалась як засіб для досягнення цієї мети. Демократична децентралізація, за М. Драгомановим – це широке місцеве самоврядування, яке “має формуватися сходами, або ними ж обраними зборами, перед якими відповідальними є всі посадові особи, крім суддів, становище яких має бути визначено особливо” [4, 282]. Таким чином, саме феде-

ративну республіку без централізації визначний політичний мислитель вважав найдоцільнішою формою державного устрою в країнах з великою територією.

Як прихильник ідеалів класичного лібералізму, М. Драгоманов відстоював ідею “мінімальної держави”, яка має максимально втратити свої директивні функції. „Драгоманов надавав перевагу такій системі влади, у якій державні чинники обмежувались би і контролювались інститутами громадянського суспільства, а всі складові політичної системи разом – висловлювали би і втілювали інтереси, волю не нації взагалі, а й громадян як справжніх носіїв суверенітету держави”, – підкреслює дослідник спадщини вченого А. Круглашов [5, 379]. Отже, принцип народного суверенітету Драгоманов вважав засадничим у творенні держави, що ще раз підтверджує відданість вченого ідеалам республіканізму.

Є. Чикаленко був прихильником драгоманівських ідей, тому не дивно, що він також виступав за республіканську форму правління майбутньої Української держави. Політична програма Є. Чикаленка вказувала на конкретні шляхи реформування державного устрою. Вище вже зазначалось, що в політико-економічній платформі Української Демократичної партії Є. Чикаленко виступав відвертим прихильником скасування самодержавства й переходу до республіканської форми правління. Виходячи з федеративних засад державного устрою Росії, він вважав, що державне централізоване управління має зосередитись в парламенті, який складався б із двох палат: а) палати народних представників; б) федеральної палати представників від автономних частин держави. До відання парламенту відносились виключно питання війни та миру, бюджет для загальнодержавних цілей, зносини з іншими державами і укладання з ними союзів, а також торговельних угод загальнодержавного значення. Всі інші питання мали вирішуватись в Українській Народній Раді (сеймі), яка наділялася б законодавчою владою в межах автономної території із своїми виконавчими органами і складалася б із обраних народом представників. Тобто Україна, за уявленням цього політичного діяча, мала б мати своє представницьке правління. На місцях планувалось сформувати органи самоврядування, побудовані на тому ж принципі децентралізації, до відання яких підлягали справи, що сповідували б їх території. Є. Чикаленко закликав своїх однодумців до реформування державного устрою на засадах федералізму, з впровадженням в державі конституційно-демократичної республіканської ідеї, з виборним українським урядом, судом [6; 7, 216].

І. Франко погоджувався з М. Драгомановим у тому, що республіканізм та демократизм виступають провідними тенденціями політичного життя Європи. Дослідник підкреслював, що ці тенденції почали справляти вплив навіть на найреакційнішу державу континенту – Росію, попри зовні непорушні позиції царського абсолютизму. Свідченням цього є дух прогресивної російської літератури та публіцистики. Отже, майбутнє української державності також має базуватися на принципах республіканізму [8].

Становлення республіканізму в Україні, за І. Франком, неможливе без наповнення дійсним змістом конституційних форм політичного визволення широких народних мас. Мислитель писав: “Головною підвалиною політичної емансипації народних мас я вважаю три загальники: загальну освіту, загальний військовий обов’язок і загальне голосування”. Останнє, на його думку, має стати запорукою того, що в майбутньому широкі народні маси зможуть зрозуміти небезпеку прийняття певних рішень і обирати найоптимальніший шлях розвитку суспільства, покладаючись на власне

знання, а не на сліпу віру в авторитет своїх вождів, мати можливість захистити, в разі необхідності і збройно, свої соціально-політичні завоювання, а за умов забезпеченої демократії повернути собі право суверенітету та виражати свою волю шляхом демократичних процедур [9, 290]. Варто зазначити, що І. Франко був прихильником республіканської форми правління не лише як політичний мислитель, але й як політик, активний громадський діяч.

М. Грушевський – визначний політичний діяч та вчений, який багато в чому був продовжувачем драгоманівських ідей, також надавав перевагу республіканській формі державного правління в Україні. Він пов'язував ідею створення української демократичної республіки безпосередньо з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, вважаючи, що федеративний постулат цього товариства був постулатом української державності і не суперечив політичній незалежності України [10]. Проте, варто зазначити, що вчений у своїх поглядах на державницьке майбутнє України еволюціонував від ідей автономії до розуміння необхідності державної самостійності України. Тому у контексті розгляду питання про необхідність створення Української демократичної республіки, на наш погляд, доцільніше звернутися до пізнього періоду його діяльності – часів Центральної Ради.

Засади національно-державної політики України були запропоновані М. Грушевським у програмі, яку здійснювала Центральна Рада протягом періоду свого існування. До них належать: 1) надійне забезпечення прав національних меншостей; 2) забезпечення українському народові державного права шляхом федерації або ж повної незалежності української держави; 3) широке самоуправління, розвиток всякої ініціативи людини і громадянства на шляху порозуміння місцевих національних і класових груп; 4) залишення на своїх місцях всіх старих корисних працівників-професіоналів, прихильників свободи і демократії, які готові керуватися потребами нового життя українського народу; 5) паралельно з об'єднанням і формуванням нових українських національних організацій повинен розвиватися процес творення за їх ініціативою територіальних комітетів, куди б ввійшли і представники національних меншин, як протитага діяльності міської і земської самоуправи [11, 56].

Політико-правове закріплення ідей республіканізму втілювалось у Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), що була прийнята на останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. Питанням організації та компетенції вищих органів влади було присвячено чотири розділи цього документу, положення про главу держави були в ньому відсутні. Згідно з Конституцією, функції президента частково передавалися голові органу законодавчої влади. В статті 35 було зазначено, що голова Всенародних Зборів як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки. Роль голови представницького органу посилювалася положенням ст. 34 Конституції, яка спеціально передбачала обрання заступника голови на випадок його смерті або тяжкої хвороби. Заступник виконує обов'язки до обрання голови новим скликанням зборів. Голова Всенародних Зборів, “за порозумінням” з Радою Старшини, формує уряд, після чого останній подається на затвердження самим зборам [12, 119].

Отже, у Конституції УНР закріплювалися ідеї формування в Україні парламентської республіки, що можна пояснити як специфікою складу Центральної Ради, так й особливостями діяльності цього державного органу у такий складний історичний період розвитку країни. На жаль, політико-правові ідеї, висвітлені у

Конституції УНР, у тому числі обґрунтування необхідності формування саме парламентського республіканського ладу, не поціновані належним чином досі.

Ідеї республіканізму у період кінця XIX – початку XX ст. у середовищі вітчизняних інтелектуалів та суспільно-політичних діячів були, безперечно, популярними і викликали гострі та запеклі суперечки, адже підходи до розуміння сутності цієї форми державного правління були надзвичайно дискусійними. Однак, варто підкреслити, що у цей історичний період не менш популярними стають і консервативні ідеї, відповідно до яких найкращою формою державного правління для України визнавалася монархія.

1. *Актуальні проблеми теорії держави та права: Навч. посіб. / С.М. Темченко та ін. – К., 2008. – Ч. 1.*
2. *Лазаревский Н.И. Русское государственное право – Петроград, 1917. – Т. 1.*
3. *Эсмен А. Основные начала государственного права // Соч. А. Эсмен. – М., 1898. – Т. 1.*
4. *Драгоманов М. Политические сочинения. – М., 1908.*
5. *Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000.*
6. *Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1930. – Кн. 6.*
7. *Чикаленко Є. Щоденник (1909–1919). – Львів, 1931.*
8. *Franke I. Beitrage zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten, 1882 – 1915. – Berlin, 1963.*
9. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1986. – Т. 46. – Кн. 1.*
10. *Грушевський М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. – Спб., 1907.*
11. *Гирич І. Документи академіка М.С. Грушевського у фонді 1235 ЦДА УРСР у м. Києві // Архіви України. – 1989. – № 4.*
12. *Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. // Історія Української Конституції. – К., 2009.*

Л. І. Синявська

ПРОДОВОЛЬЧЕ ПИТАННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст.

Перша світова війна зумовила загострення в Російській імперії продовольчої кризи, що стосувалося і українських губерній. Продовольче питання безпосередньо позначилося на населенні і стало вирішальним у ставленні до влади. Тому аналіз причин швидкого зростання цін та дефіциту, відношення різних прошарків суспільства до цієї проблеми дасть можливість окреслити місце продовольчого питання серед причин соціального незадоволення населення в роки війни. Враховуючи важливість цієї проблеми, науковці приділили їй значну увагу, а відтак, тема відразу стала об'єктом досліджень фахівців.

Перед Першою світовою війною царизм самовпевнено припускав, що воєнні умови не принесуть державі голоду і дорожнечі. Висловлювалися навіть побоювання, щоб війна не знизила ціни на продовольство [1, 39]. Однак, як показав час, війна поставила імперію на межу фінансового банкрутства, дезорганізувала ринок і зробила неможливим продовження попередньої економічної політики.

Пояснити ситуацію, що склалася в державі, та впровадити заходи із вирішення продовольчого становища країни намагалися ще під час війни. Праці, які виходили в цей час, мали передусім економіко-статистичний характер і описували зміни в господарстві імперії мовою цифр. Це зокрема знайшло відображення у роботах кількох державних і громадських комісій, які з часом